

С.С. Кәдірханова¹, П.Т. Әуесбаева^{2*}, А.С. Күшкімбаева³

¹Ал-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

³Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: ¹sandugash_kadirkhanova@mail.ru, ²ksaryarka@inbox.ru, ³alitik@mail.ru,

ORCID: ¹0009-0004-2416-1957, ²0000-0002-7716-9715, ³0000-0001-5546-4513.

«Қисса Баһрам» дастанының сюжеттік-мотивтік құрылымы мен текстологиялық ерекшеліктері

Аңдатпа. Мақалада «Қисса Баһрам» дастанының сюжеттік-мотивтік құрылымы мен текстологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің негізгі материалы ретінде дастанның 1908 жылғы Қазан басылымы, 1995 жылы «Батырлық дастандар» жинағында жарияланған нұсқасы және «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 20-томына енген ғылыми мәтіні алынды. Зерттеуде сюжеттік-мотивтік, құрылымдық-семантикалық, салыстырмалы-типологиялық және текстологиялық талдау әдістері қолданылды. Дастандағы перзентсіздік, бала тілеу, қаһарманның ерекше өсуі, сырттай ғашық болу, хабар алу, жолға шығу, сынақтан өту, хат пен жүзік арқылы хабарласу, ғашықтардың жүздесуі және елге оралу мотивтерінің өзара байланысы сараланды. Алтын киіктің көрінуі Баһрамның сапарға шығуына түрткі болса, Гүлэнданың суреті мен оның жанындағы жазу кейіпкердің қызды іздеуге бел бууына себеп болады. Пері шалдың хабары іздеудің бағытын айқындап, жол үстіндегі шайқастар ғашықтық сапардың қаһармандық сипат алуына негіз болады. 1908 және 1995 жылғы мәтіндерді салыстыру барысында түпнұсқаға тән фонетикалық ерекшеліктердің сақталмауы, жекелеген сөздердің қате оқылуы мен алмастырылуы, өлең жолдарының түсіп қалуы және мағынаға сәйкес келмейтін өзгерістер анықталды. Мұндай айырмашылықтардың сөз мағынасына, мәтіннің толықтығына және кейбір эпизодтардың өзара байланысына әсер еткені көрсетілді. Зерттеу «Қисса Баһрамда» шығыстық ғашықтық сюжеттің қазақтың қаһармандық және халықтық жыр дәстүрлерімен сабақтасып жатқанын, ал дастанның көркемдік құрылымын тануда сюжеттік-мотивтік талдау мен мәтін нұсқаларын салыстыра қарастырудың маңызды екенін көрсетеді.

Кілт сөздер: «Қисса Баһрам», ғашықтық-қаһармандық дастан, шығыстық сюжет, сюжеттік-мотивтік құрылым, текстологиялық ерекшеліктер.

S.S. Kadirkhanova¹, P.T. Auesbayeva^{2*}, A.S. Kushkimbayeva³

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Institute of Literature and named after M.O. Auezov, Almaty, Kazakhstan

³K.Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: ¹sandugash_kadirkhanova@mail.ru, ²ksaryarka@inbox.ru, ³alitik@mail.ru,

ORCID: ¹0009-0004-2416-1957, ²0000-0002-7716-9715, ³0000-0001-5546-4513

The plot-motif structure and textological features of the dastan “Qissa Bahram”

Abstract. This article examines the plot and motif structure and textological features of the dastan Qissa Bahram. The study is based on the 1908 Kazan edition of the dastan, the version published in the collection Batyrlыq dastandar (Heroic Dastans) in 1995, and the text included in Volume 20 of the 100-volume series

*** Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

С.С. Кәдірханова, П.Т. Әуесбаева, А.С. Күшкімбаева. «Қисса Баһрам» дастанының сюжеттік-мотивтік құрылымы мен текстологиялық ерекшеліктері // "Керуен". - 2026. №3, (92-том). - Б. 108-125. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2026.3-07>.

Babalar sozi. The study employs plot and motif analysis, structural-semantic analysis, the comparative-typological method, and textological analysis. It examines the interrelationship between the motifs of childlessness, the wish for a child, the hero's extraordinary growth, falling in love without having met the beloved, receiving news, setting out on a journey, undergoing trials, communicating through letters and a ring, the lovers' meeting, and the return home. The appearance of the golden deer prompts Bahram to set out on his journey, while Gulandam's portrait and the inscription accompanying it lead him to resolve to search for her. The information provided by an old peri directs his search, while the battles he faces along the way give his quest for his beloved a heroic dimension. Comparison of the 1908 and 1995 texts reveals that phonetic features of the earlier text were not preserved, some words were misread or replaced, lines of verse were omitted, and changes inconsistent with the original meaning were introduced. These differences affected word meanings, the completeness of the text, and the coherence of certain episodes. The study shows that in Qissa Bahram an Eastern romance plot is intertwined with Kazakh heroic and folk epic traditions. It also demonstrates the importance of combining plot and motif analysis with a comparative examination of textual versions in understanding the literary structure of the dastan.

Keywords: Qissa Bahram, love-heroic dastan, Eastern plot, plot and motif structure, textological features.

C.C. Кадирханова¹, П.Т. Ауесбаева^{2*}, А.С. Кушкимбаева³

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Институт литературы и искусства имени М.О. Ауезова, Алматы, Казахстан

³Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Актюбе, Казахстан

E-mail: ¹sandugash_kadirkhanova@mail.ru, ²ksaryarka@inbox.ru, ³alitik@mail.ru,

ORCID: ¹0009-0004-2416-1957, ²0000-0002-7716-9715, ³0000-0001-5546-4513

Сюжетно-мотивная структура и текстологические особенности дастана «Кисса Бахрам»

Аннотация. В статье исследуются сюжетно-мотивная структура и текстологические особенности дастана «Кисса Бахрам». Источниковую основу исследования составили казанское издание дастана 1908 года, версия, опубликованная в сборнике «Батырлық дастандар» в 1995 году, и текст, вошедший в 20-й том стотомного издания «Бабалар сөзі». В работе использованы сюжетно-мотивный, структурно-семантический, сравнительно-типологический и текстологический методы анализа. Выявлена взаимосвязь мотивов бездетности и обретения долгожданного ребенка, необычного взросления героя, заочной влюбленности, получения вести, отправления в путь, испытаний, обмена письмами и передачи кольца, встречи влюбленных и возвращения героя на родину. Золотой олень становится отправной точкой путешествия Бахрама, а портрет Гуландам и сопровождающая его надпись определяют дальнейшую цель героя — поиски возлюбленной. Полученные от старика-пери сведения указывают направление поисков, тогда как сражения и испытания в пути придают любовной линии героический характер. Сопоставление изданий 1908 и 1995 годов позволило выявить изменения фонетических особенностей раннего текста, случаи ошибочного прочтения и замены отдельных слов, пропуски стихотворных строк и смысловые искажения. Установлено, что подобные расхождения затрагивают семантику отдельных слов, полноту текста и смысловые связи между некоторыми эпизодами. Результаты исследования показывают, что в «Кисса Бахрам» восточный любовный сюжет получает развитие в контексте казахской героической и народно-поэтической традиции. Сочетание сюжетно-мотивного анализа с сопоставлением текстовых версий позволяет полнее раскрыть художественную структуру дастана и особенности его текстовой истории.

Ключевые слова: «Кисса Бахрам», любовно-героический дастан, восточный сюжет, сюжетно-мотивная структура, текстологические особенности.

1. Кіріспе

Қазақ дастандық эпосының елеулі бөлігін шығыс халықтарына ортақ сюжеттер негізінде жырланған шығармалар құрайды. Мұндай дастандар қазақ ортасына дайын

күйінде қабылданып қана қоймай, ауызша жырлау дәстүріне, халықтың дүниетанымы мен көркемдік талғамына бейімделіп отырған. Шығыстық сюжеттің негізгі желісі сақталғанымен, кейіпкерлердің әрекеті, оқиғаның баяндалу тәсілі, ғажайып сарындар мен қаһармандық эпизодтар ұлттық эпикалық дәстүрге сәйкес жаңаша сипат алған. Ғашықтық тақырыбына құрылған дастандарда сүйген жарын іздеу, ұзақ сапарға шығу, тосқауылдардан өту, дұшпандарымен шайқасу, серік табу және мұратына жету тәрізді мотивтер өзара сабақтасып, күрделі оқиғалар тізбегін түзеді.

Осындай шығармалардың бірі – «Қисса Баһрам» дастаны. Шығармада Баһрамның Гүлндамға ғашық болып, оны іздеп жолға шығуы негізгі желі болғанымен, дастан мазмұны ғашықтық оқиғамен ғана шектелмейді. Кейіпкер сапар барысында жын, дию, айдаһар, жайын және жау әскерімен шайқасып, тұтқындарды босатады, қиындыққа тап болған адамдарға көмектеседі. Баһрамның Гүлндамды іздеген сапары түрлі сынақтар мен шайқастар арқылы өрбиді. Осылайша дастандағы ғашықтық желі қаһармандық оқиғалармен сабақтасады. Шығарманың жанрлық сипатын тану үшін оның шығыстық негізімен қатар, сюжетті құрайтын мотивтерге, кейіпкерлердің әрекетіне және оқиғалардың өзара байланысына назар аудару қажет.

Б. Өзібаева шығыстық сюжетке негізделген дастандардың көбі парсының ғашықтық дастандарының үлгісімен құрылатынын атап, «Қисса Баһрамды» осы топқа жатқызады. Ғалымның пайымдауынша, мұндай шығармалардың қаһарманы патшаның жалғыз ұлы болып туып, көрікті, өнерлі әрі тәрбиелі болып өседі. Кейін алыстағы бейтаныс қызға сырттай ғашық болып, оны іздеп сапарға шығады. Жолдағы қиындықтарды жеңіп, сүйгеніне қосылуы осы дастандарға тән ортақ желілердің бірі саналады (Өзібаева, 2014: 116). «Қисса Баһрамда» аталған белгілер сақталғанымен, оқиға сол үлгімен ғана шектелмейді. Алтын киікті көрген Баһрам оның соңына түсіп, Гүлндамның суретіне кезігеді. Суреттегі қызға ғашық болған ол пері шалдан Гүлндам туралы хабар алады. Жол үстіндегі шайқастар, хат арқылы хабарласу мен жүзік арқылы белгі беру сюжетті дамытып, оқиғаларды өзара байланыстырады.

«Қисса Баһрамды» зерттеуде дастан мәтінінің әр басылымда қалай берілгеніне де назар аудару қажет. Дастан XX ғасырдың басында бірнеше рет жарық көріп, кейінгі кезеңдерде түрлі жинақтарға енгізілген. Алайда кейінгі жарияланымдарда жырдағы кейбір сөздер қазіргі әдеби тілге икемделіп, жекелеген жолдары өзгертілген немесе түсіп қалған. Мұндай түзетулердің бір бөлігі емле мен дыбыстық ерекшелікке қатысты болса, енді бірқатары сөздің бастапқы мағынасына, мәтіннің толықтығына және кейбір эпизодтардың өзара байланысына әсер еткен. Сондықтан мәтіндік айырмашылықтарды тізіп көрсетумен шектелмей, олардың шығарма мазмұны мен мәтіндік құрылымына тигізген ықпалын да анықтау қажет.

Мақаланың мақсаты – «Қисса Баһрам» дастанындағы негізгі мотивтердің сюжеттік қызметін анықтап, 1908 және 1995 жылғы басылымдарды салыстыру арқылы мәтіндік өзгерістердің шығарма мазмұны мен мәтіндік құрылымына ықпалын көрсету. Зерттеудің жаңалығы жекелеген сөздер мен өлең жолдарындағы өзгерістердің

сөз мағынасына, кейіпкер әрекетінің уәжіне және эпизодтар арасындағы логикалық байланысқа әсерін сюжеттік талдаумен сабақтастыра қарастырудан көрінеді.

2. Материалдар мен әдістер

2.1. Зерттеу әдістері

«Қисса Баһрам» дастанының сюжеттік құрылымы мен мәтіндік нұсқаларындағы ерекшеліктерді қатар қарастыру үшін сюжеттік-мотивтік, құрылымдық-семантикалық, салыстырмалы-типологиялық және текстологиялық әдістер қолданылды.

Сюжеттік-мотивтік талдауда Баһрамның Гүлэндaмды іздеуімен байланысты мотивтер және олардың оқиғаға әсері қарастырылды. Б.Н. Путилов мотивті сюжетті құрайтын элемент ретінде ғана емес, оның дамуын бағдарлап, шарттандыратын құрылымдық бірлік ретінде қарастырады (Путилов, 1975: 149). Сондықтан алтын киік, Гүлэндaмның суреті, пері шалдың хабары, жолға шығу, шайқас, хат, жүзік және елге оралу мотивтерінің сюжеттің басталуы мен дамуына ықпалы талданды.

Құрылымдық-семантикалық әдіс арқылы дастанның негізгі кезеңдері қарастырылды. Баһрамның жолға шығуы, сапарда кездескен кедергілері, Гүлэндaмға жетуі және еліне оралуы жеке кезеңдерге бөлінді. Сондай-ақ әр кейіпкердің Баһрамға көмектесуі немесе оның жолына кедергі келтіруі оқиғаның дамуына қалай әсер еткені талданды. Мұнда кейіпкердің мәтінде қаншалықты жиі аталатынына емес, оның әрекетінің оқиғаға әсеріне мән берілді.

Салыстырмалы-типологиялық талдау арқылы «Қисса Баһрам» шығыстық сюжетке құрылған өзге ғашықтық дастандармен салыстырылды. Перзентсіздік, сырттай ғашық болу, қалыңдық іздеп сапарға шығу, тылсым күштермен күресу және мұратқа жету мотивтерінің басқа дастандарда қалай берілгені, олардың «Қисса Баһрам» сюжетіндегі көрінісі мен өзіндік ерекшеліктері қарастырылды.

Текстологиялық талдау кезінде 1908 және 1995 жылғы басылымдардағы өлең жолдары, жекелеген сөздер мен сөз тіркестері, сондай-ақ фонетикалық ерекшеліктер салыстырылды. Соның негізінде жекеленген сөздердің өзгеріске түсуі, түпнұсқадағы фонетикалық ерекшеліктердің сақталмауы, араб, парсы және көне түркі сөздерінің қате оқылуынан туған ауытқулар, мәтіннен түсіп қалған өлең жолдары, оқиға мазмұнына үйлеспейтін өзгерістер топтастырылды. Түпнұсқаның фонетикалық, лексикалық және грамматикалық ерекшеліктері қазіргі әдеби тіл нормасымен бағаланған жоқ. Олар шығарманың хатқа түскен кезеңін танытатын мәтіндік дерек ретінде қарастырылды. Әр өзгерістің сөз мағынасына және оқиға желісіне әсері жеке талданды.

2.2. Материалдарға сипаттама

Зерттеудің негізгі материалын «Қисса Баһрам» дастанының әр кезеңде жарық көрген мәтіндері құрайды. Дастанның басылым тарихын анықтауда 1908 жылы Қазан қаласындағы Университет баспаханасынан және 1912 жылы Домбровский баспаханасынан шыққан кітаптар ескерілді (Қисса Баһрам, 1908; Қисса Баһрам, 1912). 1908 жылғы басылым туралы деректерді нақтылауда осы нұсқаны тікелей пайдаланған М. Бөжеевтің зерттеуі де басшылыққа алынды (Бөжеев, 2013). Негізгі текстологиялық салыстыру 1908 жылғы басылым мен Ү. Субханбердина құрастырған «Батырлық дастандар» жинағындағы 1995 жылғы мәтін арасында

жүргізілді (Қисса Баһрам, 1908; Батырлық дастандар, 1995). 1912 жылғы басылым дастанның жариялану тарихын нақтылау үшін ғана пайдаланылды. «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 20-томындағы мәтін сюжеттік талдау барысында және дәйексөздерді нақтылау кезінде қосымша нұсқа ретінде қолданылды (Қисса Баһрам, 2005).

1908 жылғы басылым зерттеудің негізгі нұсқасы ретінде алынды. Онда дастанның сол кезеңдегі тілдік ерекшеліктері, өлең құрылысы және жекелеген сөздердің көне тұлғалары кейінгі басылымдарға қарағанда толығырақ сақталған. «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 20-томын құрастырушылар дастан мәтінінің 1908 жылғы басылым негізінде дайындалғанын, ал 1995 жылы «Батырлық дастандар» жинағында жарияланған нұсқаның бірқатар редакциялық өзгеріске ұшырағанын атап көрсетеді (Қисса Баһрам, 2005: 6). Салыстыру барысында 1995 жылғы мәтінде кейбір сөздердің өзгертілгені, жекелеген өлең жолдарының түсіп қалғаны анықталды. Екі басылымды салыстыру редакциялық өзгерістердің сипатын ғана емес, олардың сөз мағынасына, мәтіннің толықтығына және кейбір эпизодтардың өзара байланысына әсерін анықтауға мүмкіндік берді.

«Бабалар сөзі» басылымында өлең жолдары нөмірленіп, көнерген сөздер мен кірме сөздерге түсінік берілген. Түпнұсқадағы қалыптан ауытқып тұрған немесе толықтыруды қажет ететін сөздер тік жақшамен ажыратылған. Мұндай белгілер «Бабалар сөзі» басылымындағы мәтінді 1908 және 1995 жылғы басылымдармен салыстырып, дәйексөздерді нақтылауға жағдай жасайды.

Сюжеттік талдауға дастанның толық мәтіні алынды. Перзентсіздік пен бала тілеу, Баһрамның тууы мен ер жетуі, алтын киіктің соңына түсуі, Гүлэндaмның суретін көруі, пері шалдан хабар алуы, сапарға шыққандағы шайқастары, жүзік арқылы белгі беруі, Гүлэндaммен табысуы және еліне оралуы өзара жалғасқан оқиғалар ретінде қарастырылды. Дастаннан алынған жеті үзінді сюжеттің негізгі кезеңдерін талдау үшін таңдалды; басқа эпизодтар оқиғаны дамытудағы және кейіпкер бейнесін ашудағы қызметіне қарай қарастырылды.

Қосымша ғылыми материалдар дастан нұсқаларын, эпикалық мәтіннің ауызша және жазбаша ортада өзгеруін қарастырған зерттеулерден алынды. Зерттеуші Ж. Салтақова «Дотан батыр» жырының Қазан басылымы мен қолжазба нұсқаларын салыстырып, жыршының дайын сюжетті қысқарту, өзгерту және жекелеген эпизодтарды толықтыру арқылы өзіндік нұсқа жасағанын көрсетеді (Салтақова, 2020: 85-86). А. Сейед-Гохраб «Шаһнамадағы» Рүстем мен Сухраб оқиғасының қолжазбада, ғылыми басылымдарда және ауызша дәстүрде сақталған нұсқаларын салыстырады (Seyed-Gohrab, 2015: 443-461). Дж. Рубанович белгілі бір сюжеттің өзге ортада қайта баяндалған кезде қысқарып, толықтырылып, жаңаша құрылатынын көрсетеді (Rubanovich, 2022: 837-856). Бұл еңбектер әртүрлі нұсқалардағы өзгерістерді ауызша таралу, қайта баяндау және мәтінді баспаға дайындау үдерістерімен байланыстыра қарастыруға негіз береді.

3. Талқылау

Шығыстық сюжеттер қазақ арасына ауызша да, қолжазба арқылы да тараған. Олар әр жыршының айтуында және әр көшірмеде өзгеріп, қазақтың эпикалық дәстүріне бейімделіп отырған. Б. Омаров қазақ ақындары шығыстық сюжеттерді сол күйінде

қайталамай, оқиға желісі мен суреттеу тәсілдерін халықтың көркемдік танымына сай өзгертіп жырлағанын көрсетеді (Омаров, 2022: 27-39). «Қисса Баһрамда» да шығыстық ғашықтық дастанның жалпы желісі сақталғанымен, оқиға өрісі қазақтың батырлық және ертегілік дәстүріне тән сарындармен толыққан. Баһрам сүйген жары үшін жанын қиюға дайын ессіз ғашық қана емес, қарсы келген жауын жеңетін, жын, диюмен шайқасатын, тұтқындарды азат етіп, қиындыққа ұшыраған жандарға араша түсетін қаһарман ретінде көрінеді. Сондықтан шығарманың сюжеттік желісін тек шығыстық әдеби дәстүрмен байланыстыру жеткіліксіз; ортақ сюжетке қазақ ортасында қандай мотивтер қосылғанын да ескеру қажет.

Б. Әзібаева «Қисса Баһрамды» парсы ғашықтық дастандарының желісімен тараған шығармалар қатарына жатқызады (Әзібаева, 2014: 116). «Қисса Баһрамда» шығыс дастандарына тән ортақ желі сақталған: патшаның жалғыз ұлы Баһрам ер жеткен соң қиян шеттегі Гүлөндамға сырттай ғашық болып, оны іздеп алыс сапарға аттанады. Алайда дастанның сюжеттік желісінде алтын киік, қыздың суреті, пері шалдың хабары сияқты мотивтер, сондай-ақ жолдағы шайқастар мен хат, жүзікке қатысты эпизодтар маңызды орын алады. Жырдағы әр мотивтің өзіндік қызметі бар. Перзентсіздік мотиві Баһрамның дүниеге келу оқиғасына бастау болса, алтын киікті көруі оның сапарға шығуына себеп болады. Қыздың суреті мен оның жанындағы жазу арқылы Баһрам Гүлөндам туралы біліп, оны іздеуге бел буады. Пері шалдан естіген хабар алдағы сапардың қауіпті екенін білдіреді. Ал жолда кездескен қиындықтар мен шайқастар Баһрамның Гүлөндамды іздеудегі табандылығы мен ерлігін танытады.

Дастандағы оқиға Кіші ханның перзентсіздігін жырлаудан басталады. Ол қырық жасқа дейін бала сүймей, перзент тілеп, ғаріп пен пақырға садақа таратады:

Үрімнің сыйлы құрды падишалық,

Құдайдан бала сұрап айтты зарлық,

Бала үшін һәр тарапқа шашты малын,

Түседі Кіші ханға һәрбір тарлық.

Садақа үлестіріп, шашты малын,

Зарланып, бала сұрап шықты жалын.

Кіші хан жасы келді сонда қырық,

Тағдырда жазған шығар Зұлжалалым (Қисса Баһрам, 2005: 192).

Бұл шумақтарда баласыздық жеке адамның ғана емес, тақ мұрагеріне зәру патшаның қайғысы ретінде беріледі. Кіші ханның мол дәулеті мен сансыз әскері оның ішкі мұңын сейілте алмайды. Перзент тілеу мотиві ханның сыртқы салтанаты мен ішкі қайғысының арасындағы қарама-қайшылықты ашады. Баһрам дүниеге келгеннен кейін ханның «қайғы-шері мен сары уайымы» тарқап, елге той жасалады, кедейлерге қисапсыз ғауһар тас шашылады.

Перзентсіздік пен бала тілеу мотивтері шығармадағы негізгі оқиғадан бөлек тұрған артық кіріспе емес, кейіпкердің эпикалық өмірбаянына бастау болады. Б. Әзібаева перзентсіздік, бала тілеу және ерекше жағдайда туу мотивтерін қаһарманның эпикалық өмірбаянын құрайтын тұтас желі ретінде қарастырады. Мұндай мотивтер ғашықтық және дастандық эпос кейіпкерлеріне де тән. Олар қаһарманның өзгелерден дара туғанын және қандай да бір үлкен күрестерге лайық болып қалыптасқанын

танытады (Әзібаева, 2014: 136–137). «Қисса Баһрамда» бұл ерекшелік Баһрамның жастайынан зерек әрі өнерлі болып өсуінен көрінеді. Ол мылтық атуды, садақ тартуды, найза мен қылыш қолдануды меңгеріп, ат құлағында ойнайды. Алдағы сапарында кездескен қиындықтарды жеңуіне жастайынан алған тәрбиесі мен меңгерген өнері негіз болады.

Баһрамның кейінгі тағдыры түс көру, сырттай ғашық болу, хабар алу, жолға шығу, қиындықтарды жеңу, жүзік жіберу, хат алмасу, Гүлэндаммен жүздесу және елге қайту мотивтері арқылы өрбиді. Оқиғаның жаңа арнаға бұрылуына алтын киіктің көрінуі себеп болады. Ш.Ыбыраев сюжеттің әрі қарай өрбуін қаһарманға жеткен хабармен байланыстырады. Хат, сәлемдеме, монолог немесе диалог түрінде берілетін мұндай хабар қаһарманның әрекетке көшуіне себеп болып, оқиғаны дамытады (Ыбыраев, 1993: 256). «Қисса Баһрамда» хабар мотиві кейінірек көрінсе, алғашқы қозғалыс алтын киікке кезігуден басталады. Ол киіктің соңына түсіп, елінен ұзап кетеді. Алтын киік оны Гүлэндамның суреті тұрған гауһар шаһарға бастап келеді. Бір күні Баһрам аңға жалғыз шығып, үсті-басы гауһар таспен безенген киікке кездеседі:

«Аң аулайым» деп бір күн жалғыз шықты аңға,
Көрді де бір киікті қалды таңға.
Безенді гауһар таспен үсті-басын,
Ұмтылады «салайын!» деп батыр санға.
Көрінді мұнарланып бір үлкен тау,
Жын, пері – неше түрлі қаптаған жау.
Жөнелді қарсы алдынан алтын киік,
Жете алмады, ер Баһрам болды тақау.
Ол таудың киігі тағы кез келеді,
Баһрамның ойынына тап болады.
Киікті ер Баһрам қуып жүріп,
Бір тамға киік келіп жоғалады (Қисса Баһрам, 2005: 195-196).

Алтын киік алғашында Баһрамның аңшылық кезінде кездейсоқ ұшырасқан аңындай көрінеді. Бірақ оны қуған Баһрам нөкерлерінен ажырап, жалғыз қалады да, бұрын-соңды көрмеген гауһар таспен өрілген әсем шаһарға жетеді. Шаһардың кірпіші лағыл мен жақұттан қаланған, көшесінде лағыл шамдар жанып, топырағына дейін зағыпыран деп суреттеледі. Осы тұстан бастап Баһрам ғажайып оқиғаларға тап болады. Киік бір тамға кіріп ғайып болғанда, Баһрам кері қайтпай, оны іздеуін жалғастырады.

Б. Әзібаева сырттай ғашық болу мотивінің портрет, түс, айна, ауызша хабар және сұлу қыздың алтын киік бейнесінде көрінуі тәрізді бірнеше түрі бар екенін атап көрсетеді. Бейтаныс сұлу туралы осындай белгі арқылы білген қаһарман оны іздеп жолға шығады. Бұл мотив оның туған жерінен аттануына себеп болады (Азибаева, 1998: 121–122). «Қисса Баһрамда» аталған мотив бір ғана түрде емес, бірнеше саты арқылы беріледі. Алдымен Гүлэндамның нұры алтын киік бейнесінде көрінеді. Кейін Баһрам алтын сарайдан қыздың суретін тауып, оның жанындағы жазуды оқиды. Одан соң пері шал қыздың аты-жөнін, шыққан тегін және мекенін айтып береді. Осылайша алғашқыда бұлдыр көрінген бейне біртіндеп нақты кейіпкерге айналады.

Суретті көргенге дейін Баһрамның әрекетінде аңшылық құмарлық басым. Ол киікті ұстап алуды көздейді. Ал сурет пен оның жанындағы жазуды көргеннен кейін Баһрамның бар ойы Гүлendamды іздеп табуға ауады:

Ол қызды ер Баһрам оятады,
Қасына жақын келіп сөз қатады.
Жаны жоқ қарап тұрса, құр сурет,
Ғашық қып Баһрамды зарлатады.
Суреттен жазып қойған бір хат көрді,
Тағы да зарлатты Баһрам ерді.
«Көңіліңе алған жұмысты іздеп қара,
Жетерсіңді талға талап қылсаң мені» (Қисса Баһрам, 2005: 201).

Жырда суреттің жансыз бейне екені айқын көрсетілгенімен, ол Баһрамның Гүлendamға ғашық болуына себеп болады. Суреттің жанындағы жазу оның іздеу мақсатын нақтылай түседі. Сөйтіп, алтын киік Баһрамды белгісіз кеңістікке бастаса, сурет пен жазу оның сапарының нақты мақсатын – Гүлendamды табуды айқындайды. Осы тұстан бастап кейіпкердің әрекеті киікті қуалаудан Гүлendamды іздеуге ауысады.

Сырттай ғашық болудың аталған екі түрі бір эпизодтың ішінде кезектесе қолданылған. Б. Әзібаева сипаттаған алтын киік пен портрет мотивтері мұнда бірін-бірі алмастырмайды, қайта өзара толықтырады. Киік Баһрамды гауһар шаһарға бастап келсе, сурет оның Гүлendamға ғашық болып, оны іздеуіне себеп болады. Киік кейде мұнарланып, кейде сағымдай жарқ етіп көрініп, Баһрамды соңынан ертеді, ал сурет оның Гүлendamға деген сезімін оятады. Осылайша екі белгі де Баһрамды Гүлendamды іздеуге жетелейді.

Алтын сарайда кездескен пері шал Баһрамға алтын киіктің жай аң емес, Гүлendam атты пері қызының нұры екенін түсіндіреді. Гүлendamның әкесі – Фағфур хан, мекені – Гүлстан шаһары. Шалдың сөзі арқылы беймәлім қыздың аты, тегі және мекені анықталады. Сонымен бірге ол алда жын-перілер көп екенін айтып, Баһрамды сапардан қайтаруға тырысады. Баһрам оның ескертуін ести тұра райынан қайтпайды:

Шал айтты: – Әй, Баһрам, сөзім тыңла,
Кездесіп жын, періге өліп қалма.
Арада, батыр, жындар толып жатыр,
Байқамай, аңдаусызда ғапыл қалма.
Жем боларсың соларға сен, әй, Баһрам,
Тілімді алсаң іздеме, – деді, – балам.
– Тым болмаса жазған болар бір Алладан,
Құдайдың жазуына не-дүр шарам (Қисса Баһрам, 2005: 203).

Бұл диалогта екі түрлі ұстаным көрінеді. Пері шал Баһрамды қауіптен сақтандырып, кері қайтуға шақырады. Ал Баһрам алдағыны тағдырға балап, алған бетінен қайтпайды. Оның бұл шешімі асығыстықтан туған емес: енді ол Гүлendamның кім екенін, қайда тұратынын және жолда қандай қауіп барын біледі. Пері шалмен кездесуден кейін Баһрамның Гүлendamды іздеуі саналы шешімге айналады.

Пері шалдың өзі де Гүлendamға сырттай ғашық болған кейіпкер. Ол қыздың суретін гауһар тасқа салдырып, айдалаға сырлы там тұрғызған, ел-жұртынан безіп, сол суретті

күзетумен өмірін өткізген. Баһрам мен шалдың сезімі бір мотивке негізделгенімен, олардың әрекеті екі түрлі. Шал қызға көзбе-көз жолығып, кездесудің амалын таппай, жансыз суретті қанағат етеді. Баһрам суретті көргеннен кейін жолға шығады. Пері шал ғашықтық қайғысына бой алдырып, суретті медет етсе, Баһрам Гүлэндaмды іздеуге бел буады. Дастан соңында Баһрамның Гүлэндaмды шалға алып келуі осы айырманы тағы да айқындайды. Ол суретті сындырып: «Гүлэндaмды әкелдім, не қыласың суретті», – дейді. Осылайша дастан басында Баһрамды Гүлэндaмды іздеуге жетелеген сурет мотиві шығарма соңында қайта көрініп, аяқталады.

Баһрамның сапары бір-бірімен байланыссыз ғажайып оқиғалардан тұрмайды. Әр сынақ оны Гүлэндaмға біртіндеп жақындатады. Кейіпкер жындар мекеніне келгенде Сайфырдың бес інісін, одан кейін Сайфырдың өзін жеңеді. Бірақ ол жеңілген қарсыластарын өлтіруді көздемейді. Сайфырдың қарындасы араша сұрап келгеннен кейін олардың арасындағы жаулық тоқтап, Сайфыр Баһрамның серігіне айналады. Сөйтіп, алғашында Баһрамның жолын бөгеген Сайфыр кейін оның серігі әрі көмекшісі болады.

Сайфыр Баһраммен бірге қиын сапарды жалғастырып, оның сенімді серігіне айналады. Баһрамның Сайфырды жеңуі оның күшін көрсетсе, кейін онымен достасуы бұрынғы қарсыласын өзіне серік ете білгенін танытады. Сайфырдың қарындасы Пәрмани де Баһрамға көмектесетін кейіпкерлердің бірі болады. Дастан соңында Фағфур хан Пәрманиге үйленіп, Баһрам мен Сайфырдың достығы туыстыққа ұласады. Осылайша Сайфырмен жол үстінде басталған қарым-қатынас дастанның соңына дейін жалғасады.

Баһрам сапар барысында диюмен, айдаһармен, жындармен, зәңгі әскерімен және теңіздегі жайынмен шайқасады. К.Б. Алпысбаева, Т.Т. Акимова, Г.К. Шашаева батырдың қалыңдық іздеп алыс жолға шығуы мен сапар үстіндегі сынақтарды жеңуінің көне эпикалық сюжеттерде кең тарағанын көрсетеді (Алпысбаева және т.б., 2023). «Қисса Баһрамда» бұл дәстүр ғашықтық дастанның құрамына еніп, қаһармандық желіні күшейткен.

Теңіздегі жайынмен шайқас кезінде Баһрамның ерлігі жеке басының мұратынан тыс жағдайда көрінеді:

Мың құлаш ұзындығы бір жайын көрді,

Керуен халқы көрген соң бек шошыды.

«Жұтад, – деп, – бәрімізді, ер Баһрам»,

Иманын жылап-сықтап үйретеді.

Ер Баһрам қылышын қолына алды,

Жайынға қаһарланып жетіп барды.

Жайын шапты Баһрамды көргеннен соң,

Не қыларын білмеді, сасып қалды (Қисса Баһрам, 2005: 222).

Жайынның Баһрамға жеке қатысы жоқ. Ол Гүлэндaмды күзетіп тұрған қарсылас та емес. Қауіп бүкіл керуенге төнеді. Баһрам мұндай жағдайда өзінің мүддесін ғана ойламай, көпшілікті ажалдан құтқарады. Жайынды өлтіргеннен кейін керуеншілер оған мал ұсынып, өздеріне патша болуын сұрайды. Баһрам ұсынылған мал мен биліктен бас тартып, іздеген жоғын таппайынша жолын жалғастыратынын айтады.

Осы эпизодта оның өзгені қатерден құтқаратын батырлық қасиеті мен Гүлэндaмды іздеуден айнымайтын табандылығы қатар көрінеді.

Сапар барысында кездескен сынақтар Баһрамды алып күш иесі ретінде ғана емес, өзгенің басына түскен қиындыққа араша болатын батыр ретінде де танытады. Алғашында ол жеке басының мұраты үшін жолға шықса, кейін кездескен адамдарға көмектесіп, жындардың озбырлығын тоқтатады, диюдан әйелді құтқарады, тұтқындағы жігіттерді босатады. Бұл әрекеттер Баһрамның Гүлэндaмды іздеу сапарындағы ерлік сынақтарына айналады. Б. Әзібаева мұндай дастандарда қаһарманның қызды іздеп табуы жеткіліксіз екенін, оған қосылу үшін жолындағы жауларды жеңіп, ерлігін көрсетуі керектігін айтады. Егер қызға жетуге жын, пері немесе басқа да тылсым күштер кедергі келтірсе, кейіпкер олармен шайқасып, сол бөгеттерден өтеді (Әзібаева, 2014: 138).

Баһрамның сапарындағы осы оқиғалар ғашықтық желінің қаһармандық сипат алуына негіз болады. Парсы тілінде өлеңмен жазылған ғашықтық дастандарды зерттеген Г. ван ден Берг ертедегі мұндай шығармалардың мазмұны махаббат оқиғасымен ғана шектелмей, қаһармандық эпизодтарды да қамтитынын көрсетеді (Van den Berg, 2023: 655–670). «Қисса Баһрамда» да осы екі желі қатар өрбиді: Баһрамның ерлігі Гүлэндaмды іздеу сапарында танылады.

К. Райхль Жібек жолы бойындағы түркі және иран халықтарының эпикалық дәстүрлерінде ортақ сюжеттер кездесетінін, шығармалар тілдік және мәдени ортадан өткен сайын түрленетінін, мұнда ауызша және жазбаша дәстүрдің өзара ықпалы маңызды екенін көрсетеді (Reichl, 2019: 45–63). «Қисса Баһрамдағы» ұзақ сапар, қайталанатын шайқастар, діни ұғымдар, кейіпкердің жауларын мұсылмандық жолға шақыруы, жоқтау мен кең көлемді той көріністері шығыстық сюжеттің қазақ эпикалық дәстүрімен сабақтасып жырланғанын көрсетеді. Сондықтан «Қисса Баһрамның» қазақша нұсқасын түпкі сюжеттің жай көшірмесі деп қарауға болмайды.

Баһрам Фағфур ханның еліне жеткеннен кейін ғашықтық желінің екінші жағы ашылады. Бұған дейін Гүлэндaм Баһрам іздеген бейне ретінде ғана көрінсе, хатты оқығаннан кейін оның да Баһрамға деген сезімі оянады. Баһрам зәңгі әскерін жеңгенін білдіретін хат пен жау басын қақпаға іледі. Фағфур хан хатты Гүлэндaмға жібергенде, ол Баһрамның ерлігі туралы оқып, оған ғашық болады. Осылайша екі кейіпкердің бірін-бірі сырттай тануы әртүрлі жолмен беріледі: Баһрам Гүлэндaмды алдымен киік және сурет арқылы таныса, Гүлэндaм Баһрамды оның ерлігі баяндалған хат арқылы біледі. Баһрамды Гүлэндaмның суреттегі сұлулығы ынтықтырса, Гүлэндaмға Баһрамның ерлігі әсер етеді.

Кейін Баһрам өзін диуана кейпінде жасырып, Гүлэндaмның бау-шарбағына кіреді. Дәулет күннің қолындағы табақ арқылы жүзігін жібереді:

«Гүлэндaмның табағы» дегеннен соң,

Қолындағы жүзігін суырып салды.

Гүлэндaмға күң табақ алып барды,

Гүлэндaм қолына алып жүзік салды.

«Туғалы мұндай жүзік көргенім жоқ,

Шыныңды айт, бұл жүзікті қайдан алдың?!» (Қисса Баһрам, 2005: 231).

Жүзік – екі кейіпкерді табыстыратын заттық белгі. Гүлэндaм оны бұрын көрмесе де, ерекше бұйымның кездейсоқ келмегенін аңғарады. Ол Дәулет күннен жүзіктің иесін сұрап, оның қайдан келгенін білуге ұмтылады. Осы тұста Гүлэндaм оқиғаның белсенді қатысушысы ретінде көрінеді: күңіне тапсырма беріп, жүзік иесі туралы хабар әкелуін талап етеді. Дәулет күн екі ғашықтың арасындағы хабарды жеткізетін дәнекерге айналады.

Хат пен жүзіктің оқиғадағы орны бірдей емес. Хат арқылы Гүлэндaм Баһрамның кім екенін және қандай ерлік жасағанын біледі. Ал жүзік Баһрамның жақын жерде жүргенінен хабар береді. Хатты оқығаннан кейін туған сезім жүзік жеткен соң жүздесуге ұласады. Осылайша дастанда кейіпкерлерді бір-біріне жақындататын белгілер мен хабарлар біртіндеп алмасып отырады: алтын киік Баһрамды Гүлэндaмның суретіне алып келсе, жазу мен пері шалдың сөзі қыз туралы мәлімет береді; хат Гүлэндaмға Баһрамды танытады, ал жүзік оның жақын жерде екенін білдіріп, екеуінің жүздесуіне жол ашады.

Гүлэндaмның алтын киік бейнесімен байланысы шығарма басында жұмбақ сипатта беріліп, соңында қайта ашылады. Баһрам сүйген қызын алып, пері шалдың мекеніне оралғанда, Гүлэндaм тағы да киік кейпінде көрінеді. Ал шығарманың шешімінде жыршы:

Ер Баһрам Гүлэндaмға болған ғашық,

Көрсетті нұр дидарын пердені ашып.

Басында киік болған қыз Гүлэндaм,

Жетіпті мұрадына душарласып (Қисса Баһрам, 2005: 266), – деп алтын киік бейнесінің сырын ашады.

Дастан басында алтын киіктің соңынан ерген Баһрам елінен ұзап кетсе, шығарма соңында Гүлэндaммен бірге еліне қайтады. Осылайша алтын киікпен басталған іздеу Гүлэндaмды тауып, елге оралумен аяқталады.

С. Қасқабасовтың пікірінше, классикалық ертегілерде оқиға қаһарманның өз ортасынан аттануымен басталып, сапар соңында еліне қайта оралуымен аяқталады. Осылайша шығарманың басы мен соңы өзара байланысып, оқиға тұйықталады (Қасқабасов, 2014: 226). «Қисса Баһрамда» да осы құрылым сақталған. Баһрам алтын киіктің соңынан еріп, елінен аттанады. Ол жапан түзді, ғажайып шаһарды, жын-пері мекенін және теңізді басып өтіп, сапар соңында Гүлэндaммен бірге ата-анасына оралады.

Баһрамның елге оралуы шығарма басындағы перзент тілеу желісімен сабақтасады. Ол келердің алдында ата-анасы түс көреді, ал ханның түсінде көрген айы мен күнін түс жорушы ұл мен қыздың келуіне жориды. Шығарманың басында Кіші хан Құдайдан ұл тілесе, енді ұзақ сапарға кеткен жалғызын күтеді. Сөйтіп, дастан басындағы перзентке зар болған ата-ананың тілегі шығарма соңында баласымен қайта қауышу көрінісімен жалғасады.

Ата-ананың зарын білдіретін өлеңдерде халықтық жоқтау мен естіртуге тән сөз үлгілері кездеседі. Анасы Баһрамды «бауырыма салған елігім», «қайнардан аққан бұлағым», «сүйеніп тұрған таянышым» деп атайды. Мұндай тіркестер жырдағы шығыстық салтанатты бейнелеулерден өзгеше, қазақтың ауызша жоқтау дәстүріне

жақын. Баһрам тірі болғанымен, ата-ананың ұзақ жылдар бойғы сағынышы оны жоғалтқан адамдай зарлана жоқтау арқылы беріледі. Осы арқылы ғашықтық сапарға ата-ана мен бала арасындағы сағыныш желісі де қосылады.

Дастанда қала, бақ пен сарайдың сән-салтанатын суреттеуде меруерт, лағыл, зүбәржат, інжу, жақұт, гауһар тәрізді асыл тас атаулары молынан қолданылады. Мысалы, шарбағы меруерттен жасалады, қақпасы тоғыз есік зүбәржаттан салынады, шаһардың кірпіші лағыл мен жақұттан қаланады. Асыл тас атаулары байлық пен сән-салтанатты білдірумен қатар, Баһрам тап болған ортаның күнделікті өмірден өзгеше, ғажайып сипатын айқындайды. Алтын киіктің соңынан келген Баһрамның бөтен кеңістікке енгені осындай суреттеулер арқылы аңғарылады.

Қыздың кескін-келбетін суреттеуде де шығыс дастандарына тән бейнелеулер қолданылған. Гүлэндaмның келбеті ай мен күнге, көзі жұлдыз бен гауһарға, ерні ақыққа, тісі інжуге теңеледі. Мұндай суреттеулер ауыз әдебиетінде бұрыннан қалыптасқан тұрақты теңеулермен сабақтасып жатыр. Інжу, маржан, лағыл, жақұт тәрізді асыл тас атауларының шаһарды да, Гүлэндaмның сұлулығын да бейнелеуде қолданылуы олардың суреттелуінде ортақ сипат бар екенін аңғартады.

Дастанда Баһрамның ғашықтық күйі оның іс-әрекеті мен жан азабы арқылы танылады. Ол Гүлэндaмды ойлап есінен танады, көз жасын төгеді, сарғаяды, жапан түзді жалғыз кезеді, ата-анасынан жырақта қалады. В.М. Жирмунский мен Х.Т. Зарифов романдық дастандарда ғашықтық сезімнің естен тану, жылау және тебіреніске толы монологтар арқылы берілетінін көрсетеді (Жирмунский, Зарифов, 1947: 132-133). Баһрамның «іші от, қапалы» болып жүруі, кейде өзін диуана етіп көрсетуі де осы сипатқа жақын. Дегенмен ғашықтық азабынан ол мәжнүн болып кетпейді. Ғашықтық сезім Баһрамды әрекетсіз күйге түсірмей, Гүлэндaмды іздеу жолындағы табандылығын күшейтеді.

Дастанның сюжеттік-мотивтік құрылымымен қатар, оның әр басылымдағы мәтіндік ерекшеліктерін де ескеру қажет. Құрастырушы Ү.Субханбердинаның көрсетуінше, «Қисса Баһрам» дастанының қолжазбасы Қазан мемлекеттік университетінің Н.И. Лобачевский атындағы ғылыми кітапханасының сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған. Дастанның жырлаушысы туралы мәлімет табылмаған, ал А.Қыраубаева оның сюжетін Фирдоусидің «Шаһнама» эпопеясымен байланыстырады (Қыраубаева, 1997).

Шығарманың 1908 жылғы басылымын 1995 жылы «Батырлық дастандар» жинағында жарияланған мәтінмен салыстыру барысында бірқатар өзгешеліктер анықталды. Оларды өлең жолдарының орынсыз түзетілуі, түпнұсқадағы фонетикалық ерекшеліктердің сақталмауы, араб, парсы және көне түркі сөздерінің қате оқылуы, жекелеген сөздер, өлең жолдары мен шумақтардың түсіп қалуы, сондай-ақ оқиға мазмұнына үйлеспейтін өзгерістер деп топтастыруға болады. Салыстыру барысында анықталған негізгі текстологиялық айырмашылықтар нақты беттерімен 1-кестеде берілді.

1-кесте. «Қисса Баһрам» дастанының 1908 және 1995 жылғы мәтіндеріндегі негізгі айырмашылықтар

1908 жылғы басылым	1908, бет	1995 жылғы басылым	1995, бет	Өзгеріс сипаты мен мәтінге әсері
«Көбі бар ғой ғашықтарда қанша түрлік»	2	Өлең жолы түсіп қалған	124	Бір өлең жолының түсіп қалуы мәтіннің толық берілуіне әсер еткен.
«Бесінші Ғайын Жамал батыр хандан»	2	«Бесінші Ғайын Жамал батыр жаннан»	125	«Хандан» сөзінің «жаннан» болып өзгертілуі сөздің бастапқы мағынасын бұрмалаған. «Хандан» – парсы тіліндегі әулет, тұқым мағынасындағы сөз.
«Бір өзіне отыз мыңдай нөкер көпті»	3	«Бір өзіне отыз мыңдай нөкер бопты»	125	«Көпті» сөзінің «бопты» болып берілуі өлең жолының бастапқы қалпын өзгерткен.
«Мұртаза Шаһмардан арғы заты»	3	«Мәртазы Шаһмардан арғы заты»	125	Кісі атының тұлғасы қате берілген.
«Серуенде сансыз әскер қасына ерген»	3	«Серік боп сансыз әскер қасына ерген»	126	«Серуенде» сөзінің «серік боп» болып өзгертілуі өлең жолының мағынасын өзгерткен.

«Бабалар сөзі» жүзтомдығының 20-томында «Қисса Баһрамға» ғылыми түсініктеме берген П. Әуесбаева 1908 жылғы Қазан басылымын 1995 жылы «Батырлық дастандар» жинағында жарияланған мәтінмен салыстырып, кейінгі басылымда бірқатар өзгерістер болғанын көрсетеді. Зерттеуші олардың қатарында өлең жолдарының түсіп қалуын, араб, парсы және түркі сөздерінің өзгеріске түсуін немесе дұрыс жазылмауын, мәтіннің кейбір тұстарындағы түпнұсқадан ауытқуларды және пунктуациялық қателерді атайды. Сонымен қатар томға ұсынылған мәтіннің 1908 жылы араб әрпімен басылған нұсқадан еш өзгеріссіз дайындалғанын көрсетеді (Әуесбаева, 2005: 302). Осы тұжырымдар екі басылымдағы нақты мәтіндік айырмашылықтарды саралауға негіз болады.

Айырмашылықтардың бір тобы 1908 жылғы басылымның фонетикалық ерекшеліктерінің кейінгі мәтінде сақталмауынан көрінеді. 1908 жылғы басылымдағы «тыңла», «һәрбір», «сөзлер», «аның», «қиммат», «һәр» тәрізді тұлғалар 1995 жылғы мәтінде «тыңда», «әрбір», «сөздерінің», «оның», «қымбатты», «хәр» түрінде өзгертілген. Мысалы, 1908 жылғы мәтіндегі «Ал тыңла, Баһрамнан сөз келеді» жолы 1995 жылғы басылымда «Ал тыңда, Баһрамнан сөз келеді» болып берілген. Мұндай өзгерістер өлеңнің негізгі мазмұнын өзгертпегенімен, 1908 жылғы басылымда сақталған тілдік ерекшеліктерді көмескілейді. Сондықтан мұндай тұлғаларды қазіргі әдеби тіл нормасымен ғана бағаламай, мәтіннің тарихи тілдік сипатын танытатын белгілер ретінде қарастырған жөн (Әуесбаева, 2005: 302).

Екі басылым арасындағы айырмашылықтардың екінші тобы сөздің қате оқылуынан немесе басқа сөзбен алмастырылуынан туған. Мұндай жағдайда өзгеріс

тек сөз тұлғасына емес, өлең жолының мағынасына да әсер еткен. Соның айқын мысалы – 1908 жылғы басылымдағы «Мал сойып һәр тарапқа тойлар қылды» жолының 1995 жылғы мәтінде «Мал сауып әр тарапқа тойлар қылды» болып берілуі. Мұнда «сойып» сөзінің «сауып» болып өзгеруі той үстінде мал сою туралы бастапқы мағынаны бұрмалаған. Сол қатарда «Мақам жақсы бір қисса сөйлейін деп» жолының «Мұқым жақсы бір қисса сөйлейін деп», «Жаралған арғы заты лулу нұрдан» жолының «Жаралған арғы заты лала нұрдан» болып берілуі де кездеседі. Мұндай мысалдар жекелеген сөздің қате оқылуы тұтас өлең жолының мағынасына әсер ететінін көрсетеді (Әуесбаева, 2005: 302).

1995 жылғы басылымда жекелеген сөздермен қатар, тұтас өлең жолдарының түсіп қалған тұстары да бар. Мәселен, 1908 жылғы мәтіндегі «Жүреді Баһрамның көңілі өсіп», «Сақтады Жаппар Құдай Баһрам жасты», «Ер Баһрам жер астынан сермегенде», «Жалғыз өзі шарбақта зарлап жатыр» тәрізді жолдар кейінгі басылымда берілмеген. Бұдан да көлемдірек қысқарту 2358–2360-жолдардан байқалады: «Ірі қара сойғаны қисабы жоқ, / Жын, періні жиып алып тойдырады. / Фағфур хан той қылады жұртын жиып» деген үш жол 1995 жылғы мәтінде түсіп қалған. Жекелеген жолдардың ғана емес, қатар тұрған бірнеше жолдың түсіп қалуы мәтін көлемін қысқартып, эпизодтың толық берілуіне әсер еткен.

Текстологиялық тұрғыдан әсіресе оқиға мазмұнына сәйкес келмейтін өзгерістер назар аудартады. 1908 жылғы мәтіндегі «Бүлік салды осы жын елімізге» жолы 1995 жылғы басылымда «Билік салды осы жын елімізге» болып өзгерген. «Бүлік салу» жынның елге әкелген дүрбелеңі мен зиянын білдірсе, «билік салу» басқа мағына береді. Бұдан да анық мысал – «Қараса, қарсы алдында бір үңгір тұр» жолының «Қараса қарсы алдында бір аң жатыр» болып берілуі. Бұл жерде «үңгір» сөзінің «аң» сөзімен алмастырылуы кейінгі оқиғамен үйлеспейді. Өйткені 1908 жылғы нұсқада оқиға әрі қарай «Үңгірден шығады деп жиылып тұрды» деген жолмен жалғасады. Демек, «үңгір» – осы эпизодтағы оқиға өтетін орынды білдіретін мағыналық жағынан қажетті сөз. Оның «аң» болып берілуі бір-бірімен сабақтас екі жолдың мағыналық байланысын бұзған.

Осы салыстырулар 1995 жылғы басылымдағы өзгерістердің бәрін бірдей орфографиялық немесе редакциялық түзету деп қарауға болмайтынын көрсетеді. Фонетикалық тұлғалардың өзгеруі 1908 жылғы мәтіннің тарихи тілдік сипатына әсер етсе, кейбір сөздердің қате оқылуы өлең жолының мағынасын бұрмалаған. Тұтас жолдардың түсіп қалуы мәтінді қысқартқан, ал «бүлік – билік», «үңгір – аң» тәрізді алмастырулар жекелеген эпизодтардың мағыналық байланысына әсер еткен. Сондықтан «Қисса Баһрамның» сюжеттік-мотивтік құрылымын зерттеуде кейінгі басылыммен шектелмей, 1908 жылғы мәтінмен салыстыра қарау дастан мәтінінің бастапқы қалпын және кейінгі басылымда болған өзгерістердің сипатын анықтауға мүмкіндік береді.

Белгілі бір сюжет әр дәуірде қайта жырланып, жаңа ортаға бейімделген кезде өзгеріске түседі. Парсы дастандарын зерттеген Дж. Рубанович ортағасырлық шығармаларда жыршының бұрыннан белгілі оқиғаларды ауызша дәстүрге сай іріктеп, кей тұсын кеңейтіп, өзінше қайта құрайтынын көрсетеді (Rubanovich, 2022:

837-856). Алайда сюжетті жаңаша жырлау мен баспаға дайындау кезінде сөзді қате оқып, мәтінді өзгертіп жіберу бірдей құбылыс емес. Біріншісінде дәстүрлі сюжет негізінде жаңа нұсқа туады, ал екіншісінде дайын мәтіннің бастапқы мағынасы бұзылады. 1908 және 1995 жылғы мәтіндер арасындағы жоғарыда қарастырылған айырмашылықтарды бағалауда осы екі құбылысты ажырату маңызды.

Мәтінді қайта жариялағанда түпнұсқадағы сөз қолданысы мен мағынасы мүмкіндігінше сақталуы тиіс. «Қисса Баһрамның» 2005 жылы «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 20-томында жарияланған мәтіні 1908 жылы араб әрпімен басылған нұсқа негізінде дайындалған. П. Әуесбаева томға ұсынылған мәтіннің осы басылымнан еш өзгеріссіз дайындалғанын көрсетеді (Әуесбаева, 2005: 302). Дастанның сақталып, кейінгі басылымдарға енуінде қолжазбалар мен сирек кітаптарды жинап, ғылыми айналымға енгізген Ү. Субханбердинаның еңбегі де ерекше. Ғалымның ізденістері қазақтың көптеген қисса-дастандарының кейінгі ұрпаққа жетуіне мүмкіндік берді.

Бұл мәтіндік айырмашылықтар бұрынғы зерттеулер мен басылымдардың маңызын төмендетпейді. Өйткені олар өз кезеңіндегі ғылыми талап пен баспа тәжірибесіне сай дайындалған. 1908 жылғы басылымды кейінгі нұсқалармен салыстыру дастан мәтінінде болған өзгерістерді нақтылап, оның сюжеттік-мотивтік құрылымы мен мәтіндік тарихын өзара сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік береді.

4. Зерттеу нәтижесі

Жүргізілген талдау «Қисса Баһрам» дастанының сюжеті өзара себеп-салдарлық байланыста дамитын мотивтер жүйесіне құрылғанын көрсетті. Перзентсіздік пен қаһарманның ерекше өсуі Баһрамның эпикалық өмірбаянына негіз қалайды. Алтын киіктің көрінуі Баһрамды үйреншікті ортасынан алыстатып, кейінгі оқиғаларға бастайды. Гүлэндaмның суреті мен оның жанындағы жазу кейіпкердің қызды іздеуге бел бууына себеп болса, пері шалдың хабары қыздың аты мен мекенін нақтылап, сапардың алдағы бағытын белгілейді. Осы оқиғалардың нәтижесінде кездейсоқ басталған аңшылық Гүлэндaмды іздеуге бағытталған мақсатты сапарға ұласады.

Дастандағы ғашықтық және қаһармандық желілер бір-бірінен бөлек дамымайды. Баһрамның жындармен, диюмен, айдаһармен, жайынмен және жау әскерімен шайқасуы оның Гүлэндaмды іздеу сапарының құрамына енген. Бұл сынақтар кейіпкердің күшін танытып қана қоймай, оның өзгені қауіптен қорғайтын, жолында кездескен қиындықтарға мойымайтын қаһарман ретіндегі тұлғасын ашады. Сайфырдың бастапқыда қарсылас болып, кейін Баһрамның серігіне айналуы да сапар барысында кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынастың өзгеріп отыратынын көрсетеді.

Хат пен жүзік дастанның кейінгі бөлігінде хабар алу, тану және табысу қызметтерін атқарады. Гүлэндaм хат арқылы Баһрамның ерлігін біліп, оған көңіл аударады, ал жүзік оның жақын жерде жүргенінен хабар береді. Дәулет күң екі кейіпкердің арасындағы байланысты жүзеге асыратын дәнекерге айналады. Баһрамның Гүлэндaммен бірге еліне оралуы негізгі сапар желісін аяқтап, шығарма басындағы перзент тілеу мотивін соңындағы ата-ана мен баланың қауышу көрінісімен байланыстырады.

1908 жылғы Қазан басылымы мен 1995 жылғы «Батырлық дастандар» жинағындағы мәтінді салыстыру бірнеше сипаттағы текстологиялық айырмашылықтарды анықтады. 1995 жылғы басылымда 1908 жылғы мәтінге тән «тыңла», «һәрбір», «сөзлер», «аның», «киммат» тәрізді тұлғалар өзгертіліп, тарихи-фонетикалық ерекшеліктер толық сақталмаған. Сонымен қатар жекелеген сөздердің қате оқылғаны, тұтас өлең жолдарының түсіп қалғаны және оқиға мазмұнына үйлеспейтін өзгерістер бары анықталды. «Мал сойып – мал сауып», «бүлік – билік», «үңгір – аң» тәрізді өзгерістер сөз мағынасына және жекелеген эпизодтардың логикалық байланысына әсер еткен. Бірнеше өлең жолының тұтас түсіп қалуы кейінгі басылымда мәтіннің толық берілуіне де ықпал еткен. Бұл нәтижелер 1908 жылғы басылымды кейінгі нұсқаларды салыстырудағы негізгі мәтіндік дерек ретінде қарастырудың қажеттігін көрсетті.

Текстологиялық салыстыру нәтижелері мәтінді жаңаша жырлау мен дайын мәтінді баспаға әзірлеу барысында туған өзгерістерді ажырату қажеттігін де көрсетті. Сюжеттің ауызша дәстүрде қайта жырлануы жаңа нұсқаның қалыптасуына әкелсе, басылымдағы сөздің қате оқылуы немесе өлең жолының түсіп қалуы дайын мәтіннің бастапқы қалпына өзгеріс енгізеді. Сондықтан «Қисса Баһрамның» сюжеттік-мотивтік құрылымын мәтін нұсқаларымен сабақтастықта қарастыру дастанның көркемдік құрылымын ғана емес, оның басылымдар арасындағы мәтіндік өзгерістерін де нақтылауға мүмкіндік береді.

5. Қорытынды

«Қисса Баһрам» – шығыстық ғашықтық сюжетке негізделгенімен, қазақтың эпикалық дәстүріне бейімделіп, өзіндік көркемдік сипат алған дастан. Шығарманың негізгі желісін Баһрамның Гүлэндaмды іздеуі құрайды. Осы сапар барысында кездесетін шайқастар мен сынақтар ғашықтық оқиғаны қаһармандық және ертегілік сипаттармен ұштастырады.

Зерттеу дастандағы мотивтердің бір-бірінен бөлек тұрмай, оқиғаның басталуынан кейіпкердің мұратына жетіп, еліне оралуына дейін өзара сабақтасып жатқанын көрсетті. Алтын киік Баһрамның сапарға шығуына түрткі болса, Гүлэндaмның суреті мен оның жанындағы жазу іздеудің нақты мақсатын айқындайды, ал пері шалдың хабары қыздың аты мен мекенін танытады. Жолдағы сынақтар кейіпкердің ерлігін танытып, хат пен жүзік Баһрам мен Гүлэндaмның табысуына жол ашады. Осылайша ғашықтық желі дастандағы негізгі оқиғаларды біріктіріп тұрады.

Шығармада шығыс поэзиясына тән салтанатты суреттеулер қазақтың ауызша жыр дәстүріндегі зар, жоқтау және тұрақты теңеулермен қатар өрілген. Бұл ерекшелік ортақ шығыстық сюжеттің қазақтың жырлау дәстүріне бейімделіп, ұлттық сипат алғанын көрсетеді.

1908 және 1995 жылғы мәтіндерді салыстыру кейінгі басылымдағы өзгерістердің тек емле мен тілдік тұлғаларды жаңартумен шектелмейтінін көрсетті. 1908 жылғы басылымға тән фонетикалық тұлғалардың өзгертілуі мәтіннің тарихи тілдік сипатын көмескілетсе, жекелеген сөздердің қате оқылуы олардың бастапқы мағынасын бұрмалаған. Тұтас өлең жолдарының түсіп қалуы мен оқиға мазмұнына сәйкес келмейтін сөз алмастырулар мәтіннің толықтығына және кейбір эпизодтардың

өзара байланысына әсер еткен. Сондықтан дастанды ғылыми тұрғыдан зерттеп, қайта жариялауда түпнұсқаның тілдік ерекшеліктерін сақтау, мәтін нұсқаларын өзара салыстырып, кейінгі басылымдарда пайда болған өзгерістерді ескеру қажет. Сюжеттік-мотивтік талдау мен текстологиялық салыстыруды қатар жүргізу «Қисса Баһрамның» сюжеттік құрылымы мен мәтіндік тарихын өзара сабақтастықта қарастыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Азибаева Б. У. Қазақтың дастандық эпосы. – Алматы: Ғылым, 1998. – 250 б.
2. Алпысбаева К. Б., Акимова Т. Т., Шашаева Г. К. «Дотан батыр» эпосындағы көне мотивтердің көрінісі // Керуен. – 2023. – 78-том, № 1. – 39-47-бб. – DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-03>.
3. Әзібаева Б. У. Қазақ эпосының сюжеттері. – Алматы: Service Press, 2014. – 576 б.
4. Әуесбаева П. Қисса Баһрам // Бабалар сөзі: жүз томдық. – 20-том: Ғашықтық дастандар. – Астана: Фолиант, 2005. – 299-302-бб.
5. Батырлық дастандар: Мұңлық-Зарлық, Иранғайып шаһ Ғаббас, Баһрам, Шәкір-Шәкірат, Зияда-Шаһмұрат, Мәлік Хасан / құрастырған Ү. Субханбердина. – Алматы: Ғылым, 1995. – 374 б.
6. Бөжеев М. Замана кейіпкерлері: ғылыми зерттеулер. – Алматы: М-АРИ, 2013. – 312 б.
7. Ван ден Берг Г. Мутақариб өлшеміндегі ерте парсы өлеңмен жазылған романдары: түрі, құрылымы, мазмұны // Iranian Studies. – 2023. – 56-том, № 4. – 655-670-бб. – DOI: <https://doi.org/10.1017/irn.2022.39>.
8. Жирмунский В. М., Зарифов Х. Т. Өзбек халқының батырлық эпосы. – Мәскеу: Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1947. – 520 б.
9. Қасқабасов С. А. Таңдамалы. 1-том: Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
10. Қисса Баһрам. – Қазан: Домбровский баспаханасы, 1912.
11. Қисса Баһрам // Бабалар сөзі: жүз томдық. – 20-том: Ғашықтық дастандар / құрастырған Б. Әзібаева, Қ. Алпысбаева, П. Әуесбаева. – Астана: Фолиант, 2005. – 336 б.
12. Қисса и Баһрам. – Қазан: Император университетінің типолитографиясы, 1908. – 60 б.
13. Қыраубаева А. Шығыстық қисса-дастандар. – Алматы: Рауан, 1997. – 140 б.
14. Омаров Б. Әсет Найманбаев шығармашылығы: шығыстық дәстүрлер мен көшпелі сюжеттер // Керуен. – 2022. – 77-том, № 4. – 27-39-бб. – DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-02>.
15. Путилов Б. Н. Мотив сюжетті құраушы элемент ретінде // Фольклор бойынша типологиялық зерттеулер: В.Я. Проппты (1895–1970) еске алуға арналған мақалалар жинағы. – Мәскеу: Ғылым, 1975. – 320 б.
16. Райхль К. Жібек жолы бойындағы ауызша эпостар: Шыңжаңдағы түркі дәстүрлері // CHINOPERL. – 2019. – 38-том, № 1. – 45-63-бб. – DOI: <https://doi.org/10.1080/01937774.2019.1633161>.
17. Рубанович Дж. Өзге оқиғаны баяндау: ортағасырлық парсы дастанындағы Ескендір туралы баяндау дәстүрін қайта қолдану // Iranian Studies. – 2022. – 55-том, № 4. – 837-856-бб. – DOI: <https://doi.org/10.1017/irn.2022.2>.
18. Салтақова Ж. Т. «Дотан батыр» және «Құбығұл» жырларының жиналу, жариялану тарихы // Керуен. – 2020. – 69-том, № 4. – 83-90-бб. – DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.4-05>.
19. Сейед-Гохраб А. А. Түзетулер мен толықтырулар: Фирдоусидің Рүстем мен Сухраб туралы баяндауларындағы бір түндік кездесу // Iranian Studies. – 2015. – 48-том, № 3. – 443-461-бб. – DOI: <https://doi.org/10.1080/00210862.2014.1000618>.
20. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

References:

1. Azibaeva B. U. Kazakh Dastan Epic. – Almaty: Science, 1998. – 250 p. (in Russian).
2. Alpyysbaeva K. B., Akimova T. T., Shashaeva G. K. Ancient Motifs in the Epic “Dotan Batyr” // Keruen. – 2023. – Vol. 78, No. 1. – P. 39-47. – DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-03>. (in Kazakh).

3. Azibaeva B. U. Plots of the Kazakh Epic. – Almaty: Service Press, 2014. – 576 p. (in Kazakh).
4. Auesbaeva P. The Tale of Bahram // Words of the Ancestors: In One Hundred Volumes. – Vol. 20: Love Dastans. – Astana: Foliant, 2005. – P. 299-302. (in Kazakh).
5. Heroic Dastans: Munlyk-Zarlyk, Irangaiyp Shah Ghabbas, Bahram, Shakir-Shakirat, Ziyada-Shahmurat, Malik Hasan / Compiled by U. Subkhanberdina. – Almaty: Science, 1995. – 374 p. (in Kazakh).
6. Bozheev M. Characters of the Era: Scholarly Studies. – Almaty: M-ARI, 2013. – 312 p. (in Kazakh).
7. Van den Berg G. Early Persian Verse Romances in the Mutaqarib Metre: Form, Structure, and Content // Iranian Studies. – 2023. – Vol. 56, No. 4. – P. 655-670. – DOI: <https://doi.org/10.1017/irn.2022.39>. (in English).
8. Zhirmunsky V. M., Zarifov Kh. T. The Heroic Epic of the Uzbek People. – Moscow: State Publishing House of Fiction, 1947. – 520 p. (in Russian).
9. Kaskabasov S. A. Selected Works. Vol. 1: Kazakh Folk Prose. Studies. – Astana: Foliant, 2014. – 320 p. (in Kazakh).
10. The Tale of Bahram. – Kazan: Dombrovsky Printing House, 1912. (in Kazakh).
11. The Tale of Bahram // Words of the Ancestors: In One Hundred Volumes. – Vol. 20: Love Dastans / Compiled by B. Azibaeva, K. Alpysbaeva, P. Auesbaeva. – Astana: Foliant, 2005. – 336 p. (in Kazakh).
12. The Tale of Bahram. – Kazan: Imperial University's Typolithographic Printing House, 1908. – 60 p. (in Kazakh).
13. Kyraubaeva A. Oriental Qissa-Dastans. – Almaty: Rauan, 1997. – 140 p. (in Kazakh).
14. Omarov B. Aset Naimanbayev's Literary Works: Oriental Traditions and Migratory Plots // Keruen. – 2022. – Vol. 77, No. 4. – P. 27-39. – DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-02>. (in Kazakh).
15. Putilov B. N. The Motif as a Plot-Forming Element // Typological Studies in Folklore: A Collection of Articles in Memory of V. Ya. Propp (1895-1970). – Moscow: Science, 1975. – 320 p. (in Russian).
16. Reichl K. Oral Epics along the Silk Road: Turkic Traditions in Xinjiang // CHINOPERL. – 2019. – Vol. 38, No. 1. – P. 45-63. – DOI: <https://doi.org/10.1080/01937774.2019.1633161>. (in English).
17. Rubanovich J. Telling Another Story: Reusing the Alexander Narrative Tradition in the Medieval Persian Dastan // Iranian Studies. – 2022. – Vol. 55, No. 4. – P. 837-856. – DOI: <https://doi.org/10.1017/irn.2022.2>. (in English).
18. Saltakova Zh. T. The History of the Collection and Publication of the Epics "Dotan Batyr" and "Kubyghul" // Keruen. – 2020. – Vol. 69, No. 4. – P. 83-90. – DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2020.4-05>. (in Kazakh).
19. Seyed-Gohrab A. A. Corrections and Additions: A One-Night Encounter in Ferdowsi's Narratives of Rostam and Suhrab // Iranian Studies. – 2015. – Vol. 48, No. 3. – P. 443-461. – DOI: <https://doi.org/10.1080/00210862.2014.1000618>. (in English).
20. Ybyraev Sh. The World of Epic: The Poetics of Kazakh Heroic Epics. – Almaty: Science, 1993. – 296 p. (in Kazakh).